

Andrzej Kozera

Źródła myśli oświatowej ruchu ludowego do 1918 roku

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 22, 213-223

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ KOZERA

ŹRÓDŁA MYŚLI OŚWIATOWEJ RUCHU LUDOWEGO DO 1918 ROKU

Ruchem ludowym nazywamy dorobek myśli różnych organizacji: politycznych, gospodarczych, oświatowych i kulturalnych służących niepodległości Polski oraz godnemu bytowaniu chłopów. Członami ruchu były stronnictwa polityczne, organizacje spółdzielcze oraz organizacje młodzieży wiejskiej, straże ogniowe, kółka rolnicze. Odrębną kategorię stanowią placówki oświatowe i kulturalne: Uniwersytety Ludowe, chóry śpiewacze, zespoły teatralne, kółka samokształceniowe¹.

Oświata stanowiła ważny element programów politycznych partii ludowych. Ludowcy przede wszystkim chcieli zapewnić chłopom godne miejsce w społeczeństwie. Za swoich protagonistów uważali m.in.: Tadeusza Kościuszkę, ks. Stanisława Staszica, ks. Piotra Ściegiennego, Maurycego Mochnackiego, Jochima Lelewela. Inspirowali się także manifestami Towarzystwa Demokratycznego z 1836 oraz Rządu Narodowego z 1863 roku².

Ludowcy uważali, że chłopci są najważniejszym czynnikiem społeczno-gospodarczym: *Zachowali (...) dla potomnych język, ziemię i wiarę ojców; chłopci nie przeniosą ojcowizny, dlatego są podstawą rozwoju i obrony państwa, ponieśli największe ofiary w walce o kształt terytorialny i jego granicę, dzięki temu oraz pracy dla państwa zdobyli prawo uznawania interesu państwowego za własny*³.

Ruch ten zwracał szczególną uwagę na problemy nierówności społecznych, stąd ich żądania: szkolnictwa podstawowego – bezpłatnego, obowiązkowego, świeckiego, oświaty dla wszystkich dzieci, niezależnie od pochodzenia, wyznania i narodowości. Również poziom szkolnictwa powinien być jednakowy, co mogła zapewnić dobrze przygotowana kadra nauczycielska oraz odpowiednia baza szkolna.

¹ Pojęcie ruchu ludowego analizowali szerzej: J. Kukułka, *Z rozważań nad pojęciem ruchu ludowego*, w: „Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego” 1960, nr 2; R. Wapiński, *W sprawie rozumienia pojęcia ruchu ludowego* w: RDRL 1986, nr 26; T. Kisielewski, *Elementy definicji pojęcia ruchu ludowego* w: RDRL 1986, nr 27; por. J. Jachymek, *Neagrarium i trzecia droga: Przebudowa i walka o nową Polskę*, Lublin 1983, s. 14

² *Materiały źródłowe*, T. 1, s. 234

³ J. Jachymek, *Ruch ludowy*, w: „Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918-1939”, Lublin 2001, s. 225

Ważnym zagadnieniem dla stronnictw ludowych były sprawy oświaty pozaszkolnej, uniwersytetów ludowych oraz szkół rolniczych przygotowujących do zawodu.

Nie wszystkie jednak ich postulaty były możliwe do realizacji w trudnej sytuacji finansowej Polski międzywojennej. Mimo tych problemów dorobek ludowców w oświacie rolniczej i pozaszkolnej jest niezaprzeczalny. Na uwagę zasługuje wiele przedsięwzięć oświatowych (szkoły rolnicze, uniwersytety ludowe) powstałych z prywatnej inicjatywy lub samorządowej, przy wsparciu ludowych stronnictw politycznych.

Pierwsze partie ludowe powstały w zaborze austriackim w latach 90. XIX wieku, w rosyjskim w 1905 roku. W tym ostatnim pojawiało się szereg różnych organizacji politycznych o dość enigmatycznych programach, ale skryształizowały się one w czasie I wojny światowej. Celem ruchu ludowego było doprowadzenie do pełnej obywatelskiej emigracji chłopów we wszystkich dziedzinach: oświaty, gospodarki, życia społecznego i politycznego⁴. Dominowały dwie tendencje ideowo-polityczne. Pierwsza zakładała, że chłopci prowadzą walkę o swoje interesy społeczne – przede wszystkim przeciw ziemiaństwu i innym grupom stojącym wyżej w społecznej hierarchii. Druga, że chłopci mają do spełnienia misję narodową, którą mogą zrealizować jedynie z ziemiaństwem i innymi grupami społecznymi.

W zaborze rosyjskim nie było obowiązku szkolnego, toteż i szkół elementarnych było mało. W tych warunkach rozwinęło się zakonspirowane nauczanie. Powstawały szkolki prywatne, mieszczące się w domach prywatnych, dworach, parafiach, a często nawet (w zawołowanej formie) w szkołach rządowych. Na przełomie XIX i XX wieku całe Królestwo pokryte było siecią tajnych szkółek ludowych, które maskowano przed carską policją, twierdząc że jest to nauka śpiewu kościelnego, prac ręcznych i czytania kalendarzy. Za nielegalną działalność oświatową groziły kary, co jednak nie powstrzymywało pedagogów ani uczniów. Wg opublikowanych danych: *W guberni lubelskiej w ostatnich latach XIX wieku policja carska wykryła 18 tajnych szkółek wiejskich, w guberni kieleckiej, wg danych wcześniejszych, wykryto 65, w piotrkowskiej 31, w siedleckiej 45, w sandomierskiej aż 203 (...). Podobnie kształtowała się sytuacja w powiecie puławskim, w powiecie lubelskim*⁵.

Niezbędne podstawy naukowe tej akcji stworzono w Warszawie, w formie metodycznych wydawnictw dla szkółek wiejskich oraz kursów dla analfabetów. Dzięki wysiłkom działaczy oświatowych rozwinęło się czytelnictwo polskich czasopism ludowych, zwłaszcza „Gazety Świątecznej” i „Zorzy”. Pionierem czytelnictwa i ruchu oświatowego był wówczas Konrad Pruszyński, autor poczytnego elementarza, który miał ponad milionowy nakład⁶.

Grupa nauczycieli skupiona wokół czasopisma „Szkolnictwo Ludowe” podjęła myśl utworzenia organizacji nauczycielskiej broniącej podstawowych interesów oświaty ludowej⁷. Nauczyciele ci dążyli do podniesienia poziomu swych

⁴ M. Piertusiewicz, *Polityka oświatowa stronnictw ludowych w Polsce w latach 1918-1932*, Słupsk 1981, s. 15-30

⁵ R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980, s. 154

⁶ M. Piertusiewicz, *Polityka...*, s. 52-53

⁷ S. Truchim, E. Podgórska, *Z początków zawodowego ruchu nauczycielskiego*, Warszawa 1958, s. 141

kwalifikacji oraz uzależnienia uposażenia od poziomu wykształcenia. Na łamach „Szkolnictwa Ludowego” publikowali analizy ówczesnego stanu edukacji w Galicji.

W listopadzie 1896 roku władze zatwierdziły statut Towarzystwa Nauczycielstwa Ludowego z siedzibą w Nowym Sączu. 28 grudnia 1905 roku powstał Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji. Kierownictwo Związku spoczywało w rękach wybitnych działaczy: S. Nowaka, S. Zalewskiego i J. Smulikowskiego. Chodziło im o ukształtowanie takiej struktury stosunków społeczno-wychowawczych, które zapewniłyby koegzystencję i współpracę ludzi różnych narodowości i wyznań.

Pierwszy Zjazd organizacji odbył się w Krakowie w 1906 r., a rok później we Lwowie zorganizowano olbrzymią manifestację. Działalność Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego poparli m.in. J. Dąbski i B. Wyśółuch⁸.

Związkowcy mieli duże poparcie w terenie wśród okolicznej ludności: *...ponieważ byli rozrzućeni po wioskach i miasteczkach, stykali się z ludźmi pracy w życiu codziennym, a więc były obiektywne warunki, by pełnili funkcję przewodnika i doradcy w miejscu pracy*⁹.

Równocześnie na wsiach zaczęły powstawać koła oświaty ludowej, które często stawały się tajnymi ośrodkami ruchu niepodległościowego i ludowego. Helena Radlińska, wybitna działaczka tego ruchu wspominała: *Szkola rosyjska wrzytała się w nasze życie dlatego, że nie napotykała dostatecznego oporu. Niewola szkoły szła w parze z niewolą wszystkiego co polskie i ludzkie*¹⁰.

Głosiła ona poglądy zbliżone do założeń edukacyjnych Stanisława Karpowicza: *Prezentowała (...) pogląd, że podstawowym warunkiem przeprowadzenia reformy w systemie edukacji i uczynienia z niej skutecznego narzędzia narodotwórczego jest wyeliminowanie wszelkich form ucisku ekonomicznego i politycznego i zbudowanie ustroju demokratycznego, który wymaga ludzi wykształconych*¹¹. Wykształcenie determinuje świadome uczestnictwo obywateli w życiu narodu, dlatego *...uspołecznienie wychowania, to jest materialne udostępnienie go wszystkim dzieciom, jest jednym z najelementarniejszych postulatów wychowania narodowego, sprowadzenia go z mglistej krainy frazesów na realny grunt ziemi ojczystej*¹². Według poglądów Radlińskiej dawną autonomię między celami edukacji indywidualnej a społecznej i narodowej miał przewyciężyć ustrój demokratyczny.

Pisała: *...duch demokratyczny żąda szkoły ogólnokształcącej, jednakowej dla wszystkich, bez względu na klasę społeczną i przyszły zawód, szkoły, której zadaniem jest rozwijać harmonijnie wszystkie siły człowieka, przygotować go wszechstronnie do życia (...). Szkoła demokratyczna nie dąży bynajmniej do podciągania pod jeden strychulec wszystkich indywidualności (...) w państwach demokratycznych rozwój szkolnictwa zmierza ku uspołecznieniu szkoły (...). Rozwój kul-*

⁸ Tamże, s. 204

⁹ S. Michalski, *Wkład ruchu ludowego w rozwój koncepcji demokratycznego systemu edukacji w latach 1918-1945* w: *Ruch ludowy w najnowszych dziejach Polski*, red. Z. Hammerling, Warszawa 1988, s. 37

¹⁰ H. Radlińska, *Oświata i kultura wsi polskiej, Wybór pism*, Warszawa 1979, s. 49

¹¹ S. Michalski, *Wkład...*, s. 29

¹² H. Radlińska, *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego*, Warszawa 1935, s. 12

tury wymaga głębokiego przewrotu wszelkich stosunków. „Rycerze pracy i rycerze ducha” wspólnym trudem muszą wywalczyć lepszą przyszłość¹³.

Z inicjatywy ludowców powstawały, w pierwszych latach XX wieku, w Królestwie Polskim szkoły rolnicze, które odegrały poważną rolę w społecznym, obywatelskim i patriotycznym wychowaniu młodzieży. Najbardziej znane były: w Pszczelinie, Kruszynku, SokołóWKu, Gołodczyźnie i Krasieninie. W ramach Towarzystwa Kółek Rolniczych im. St. Staszica, którego wieloletnim prezesem był Tomasz Nocznicki rozwijał się ruch oświatowy. Na całość działalności ruchu społeczno-oświatowego w Królestwie Polskim silny wpływ wywarł Polski Związek Ludowy i Związek Nauczycieli Ludowych.

Na Zjeździe w Jaktorowie pod Warszawą zorganizowała się pierwsza w zaborze rosyjskim ludowa partia polityczna – Polski Związek Ludowy, który wzywał chłopów do walki o swobody demokratyczne i obronę polskości przed rusyfikacją, a także wystąpił z żądaniem reformy rolnej i przekazania ziemi chłopom. Odezwa programowa PZL stwierdzała m.in.: *Dziękujemy serdecznie wszystkim tym panom czy nie panom, którzy książki i gazety dla nas piszą i nad oświatą naszą pracują. Mniejsza o co chodzi pracownikom nad oświatą naszą, jakie mają ku temu pobudki. Dla nas ważne jest, że dają nam oświatę, która jest nam potrzebna i z której ciągniemy korzyści dla siebie. Wyrażamy im przeto wdzięczność i prosimy o dalszą podobną pracę*¹⁴.

W programie PZL z 29 czerwca 1906 roku żądano: *Zupełnej wolności zakładania i prowadzenia szkół uniwersytetów i wszelkich zakładów wychowawczych (...). Obowiązkowej i bezpłatnej oświaty początkowej, utrzymywanej z funduszy państwowych, lecz której prowadzenie oddane jest w ręce gmin i stowarzyszeń, z prawem rządu ograniczonej tylko do kontroli finansowej*¹⁵.

Również w programie Związku Młodej Polski Ludowej ze stycznia 1907 roku stwierdzono: *Kulturalno-oświatowa praca wśród mas szerokich naszego narodu – to najważniejsze ze wszystkich zadań. (...) Bez podniesienia kultury i oświaty w narodzie wszelka inna praca jest niemożliwa, jest ona siewbą na niezoraną skibę. Bez oświaty nie masz wolności*¹⁶.

W 1907 PZL został zlikwidowany przez policję carską. Organizatorzy przyszłych partii skupili się wokół redakcji dwóch czasopism: „Siewby” i „Zarania”. Szczególnie grupa „Zaranie” odegrała istotną rolę ideową i miała szeroki krąg odbiorców. Postulowała swobody demokratyczne oraz propagowała rozwój chłopskiej oświaty i gospodarki, wiążąc ze spółdzielczością wiejską nadzieję na przebudowę gospodarczą wsi¹⁷.

Ruch zaraniarski rozwijał się w Królestwie Polskim w latach 1907-1915, nie stanowił partii politycznej tylko grupę osób skupioną wokół tygodnika „Zaranie”. Publikowano na jego łamach ważne artykuły, chciano stworzyć nowy typ chłopca; posiadającego wiedzę społeczną, polityczną i gospodarczą oraz będącego świadomym obywatelem kształtującym swoje środowisko.

¹³ Cyt. za K. Dobrzyński, *Programy oświatowe polskiej radykalnej lewicy socjalistycznej i polityka oświatowa PZPR*, Warszawa 1982, s. 69

¹⁴ *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*. Wybór i oprac. S. Lato, W. S. Stankiewicz, Warszawa 1969, s. 83

¹⁵ Tamże, s. 88

¹⁶ Tamże, s. 98

¹⁷ R. Wroczyński, *Dzieje...*, s. 187

Wiele uwagi ruch ten poświęcał sprawom wychowania przedszkolnego, szkoły początkowej, samokształcenia, organizowania szkół rolniczych oraz podniesienia higieny i zdrowia na wsi. Propagowana przez nich idea wychowania przedszkolnego urzeczywistniła się w szkole rolniczej w Kruszynku, gdzie powstała ochronka dla dzieci wiejskich¹⁸.

„Zaranie” poddawało krytyce programy i metody nauczania w państwowej szkole podstawowej na wsi oraz domagało się szkoły powszechnej, bezpłatnej i obowiązkowej¹⁹.

W ówczesnej szkole wiejskiej nauczanie dzieci trwało od listopada do Wielkanocy, a jeśli weźmie się pod uwagę święta i ferie, to dziecko uczęszczało do szkoły przez 50-60 dni w ciągu roku²⁰. Klasy były liczne (do 100 uczniów), a więc rezultaty nauczania, w takich warunkach niewielkie. Zdaniem wielu nauczycieli trudności te wynikały z: niechęci i braku zaufania rodziców do szkoły, pracy dzieci w gospodarstwie kosztem nauki oraz zbyt rozbudowanej nauki katechizmu (trwającej od kwietnia 2-3 razy w tygodniu, przez 6 kolejnych tygodni)²¹. Nauczyciele chcieli, aby naukę katechizmu prowadzić w ramach ogólnego programu szkolnego, dzięki czemu przedłużono nauczanie o dwa miesiące²².

„Zaranie” zajmowało się także sprawą szerszego współdziałania domu ze szkołą i zwolnienia dzieci od prac gospodarskich. Propagowało zbliżenie nauczycieli do wsi i nawiązywanie do historycznej i aktualnej rzeczywistości wiejskiej²³.

Od 1912 roku redakcja „Zarania” zaczęła wydawać miesięcznik „Sprawy szkolne”. Propagowano w nim nowe treści i metody nauczania, nawoływano do współpracy domu i szkoły, walczone o liczebny rozwój szkół początkowych na wsi. Na łamach „Spraw szkolnych” pisali przede wszystkim nauczyciele zalecając rodzicom odpowiednie lektury, które miały przełamywać bierny stosunek do szkoły. W artykułach ukazywano pracę dobrych nauczycieli i zachęcano ich do podnoszenia kwalifikacji zawodowych²⁴.

„Sprawy szkolne” demaskowały niektórych wójtów i pisarzy gminnych, którzy fundusze szkolne zużywali często na sprawy prywatne. Pismo wzywało nauczycieli do uświadamiania chłopów o konieczności wybierania na wójtów ludzi doceniających wagę szkolnictwa²⁵.

Zaraniarze dużą wagę przykładali do zakładania szkół początkowych, a także do uchwalenia przez poszczególne gminy obowiązku szkolnego²⁶. Zdawali sobie jednak sprawę, że przepisy prawne dotyczące oświaty nie obejmują starszego

¹⁸ W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956

¹⁹ J. Stępek, *W sprawie wychowania dzieci*, „Zaranie” 1911, nr 38, s.871; T. Nocznicki, *W sprawie nauczania powszechnego parę słów bezstronnej prawdy*, „Zaranie” 1913, nr 22, s. 568

²⁰ F. Dąbrowski, *W sprawie szkolnej*, „Zaranie” 1911, nr 25, s. 547

²¹ *Głos nauczyciela ludowego*, „Zarania” 1910, nr 23, s. 451-452

²² T. Karkowski, *Nauka szkolna a nauka kościelna*, „Sprawy szkolne” 1913, nr 4, s. 16

²³ M. Malinowski, *Jeden mamy cel*, „Zaranie” 1911, nr 36, s. 821-822

²⁴ S. N., *Czynu nam trzeba*, „Sprawy szkolne” 1912, nr 4

²⁵ „W”, *Gmina a szkoła*, „Sprawy szkolne” 1912, nr 5 i 6

²⁶ J. Stępek, *Szkoły ludowe i samopomoc społeczna*, „Sprawy szkolne” 1912, nr 7

pokolenia chłopów, dlatego starali się zmienić mentalność ludzi poprzez zakładanie bibliotek wiejskich, czyteln i oraz kółek samokształceniowych²⁷.

Program kulturalno-oświatowy „Zarania” zapowiadał walkę z alkoholizmem i propagował kulturalną rozrywkę, jako przeciwwagę pijaństwa. Nie zapomniano o sprawach higieny osobistej, mieszkań oraz czystości obejścia gospodarskiego.

Redaktorzy kładli nacisk na utworzenie ruchu młodzieżowego. Przejawem tego było powstanie czasopisma „Młodzi idą”, jako kolejnego dodatku „Zarania”.

Działalność środowiska zaraniarzy, późniejszych aktywistów PSL „Wyzwolenie”: K. Klimka, K. Mamczary, S. Sempołowskiej i B. Sadowskiej-Klimkowej zintensyfikowała się na początku I wojny światowej. Opracowali oni deklarację ideowo-programową dla powstałego w grudniu 1915 roku PSL „Wyzwolenie”. W programie – uchwalonym na Zjeździe w Lublinie w 1916 roku i uzupełnionym uchwałami Zjazdu z listopada 1918 roku – silnie akcentowano rolę edukacji w rozwoju świadomości narodowej i społecznej:

- wprowadzenie powszechnego nauczania na poziomie 7 klasy dla całej młodzieży, bez względu na jej pochodzenie społeczne, wyznanie i narodowość,
- opracowanie odpowiedniej sieci szkolnej wraz z zabezpieczeniem funduszy na budownictwo szkolne,
- zapewnienie absolwentom szkół powszechnych, którzy nie podejmą dalszej edukacji w szkołach średnich obowiązkowego dokończenia w 3-letnich szkołach zawodowych,
- rozbudowę instytucji wychowania pozaszkolnego, szczególnie uniwersytetów robotniczych i ludowych, czyteln, bibliotek, towarzystw oświatowych oraz domów ludowych,
- kształcenie nauczycieli dla szkół powszechnych na poziomie uniwersyteckim,
- oparcie edukacji w średnich szkołach różnych typów na programie szkoły powszechnej,
- rozbudowę szkół zawodowych, szczególnie rolniczych, zgodnie z potrzebami rozwoju przemysłu i rolnictwa w kraju,
- zapewnienie zdolnej młodzieży pomocy materialnej w postaci stypendiów, internatów i innych form,
- bezwzględne przystąpienie do rozwoju nauczania dorosłych – miała to być szeroko zakrojona akcja walki z analfabetyzmem²⁸.

Postulaty te stały się częścią składową różnych wersji projektu edukacji narodowej, analizowanego przez ruch nauczycielski w okresie I wojny światowej.

Szkoły rolnicze powstawały co prawda jeszcze przed ukształtowaniem się ruchu zaraniarskiego. Jednakże program tych szkół miał swoje odrębne cechy, wzorowany był na programie czeskich szkół rolniczych oraz uniwersytetów ludowych w Danii, których twórcą był Grundtwig, działający w połowie XIX wieku. Jego program łączył wykształcenie zawodowe z szeroko pojętym wychowaniem społecznym²⁹.

²⁷ M. Orsetti, *Jak urządzić i jak zarządzać czytelnią ludową*, „Zaranie” 1909 nr 5-7, s. 90-125

²⁸ S. Michalski, *Układ...*, s. 32

²⁹ W. Piątkowski, *Dzieje ruchu...*, s. 111-114

Z potrzeb młodzieży wiejskiej, która pragnęła zdobywać wiedzę nie tylko rolniczą narodził się fenomen szkoły rolniczej w Pszczelinie. Towarzystwo Pszczelnico-Ogrodnicze w Warszawie prowadziło od 1898 roku dziesięciodniowe kursy dla młodzieży wiejskiej, przy tajnej dwuletniej szkole Pszczelnico-Ogrodniczej, chociaż na kursach wolno było prowadzić tylko zajęcia praktyczne z zakresu pszczelarstwa i ogrodnictwa, to jednak omijano ten zakaz prowadząc wykłady i pogadanki. Początkowo na kursy te uczęszczała niewielka garstka uczniów, z czasem ich popularność wzrosła aż do 250 osób. Aby uniknąć wykładów w języku rosyjskim, narzuconym przez władze carskie, Towarzystwo uruchomiło tajną szkołę pod szyldem kursów praktycznych³⁰.

Towarzystwo Pszczelnico-Ogrodnicze kupiło 11-morgową kolonię folwarku Otrębusy, niedaleko Warszawy, którą symbolicznie nazwano „Pszczelinem”. W 1900 roku uzyskano w Ministerstwie Rolnictwa w Petersburgu zezwolenie na uruchomienie 11-miesięcznych kursów ogrodnictwa i pszczelarstwa. Z zajęć teoretycznych zezwolono jedynie na tzw. „Biesiady”, czyli pogadanki w języku rosyjskim na tematy praktyczne. Szkoła została zatwierdzona przez władze carskie jako ferma ogrodnicza. Zabroniono wszelkiego rodzaju notatek, używania zeszytów oraz książek. Aby ominąć ten zakaz opracowano dwa programy: jeden dla władz rosyjskich, a drugi faktycznie realizowany w szkole. Ten drugi program stał się podstawą tzw. pszczelińskiego typu polskiej szkoły rolniczej dla młodzieży chłopskiej, zamierzającej w przyszłości prowadzić samodzielne gospodarstwa³¹.

Program był tak opracowany, aby wiadomości teoretyczne były ściśle powiązane z praktycznymi. Stopniowo rozszerzano zakres przekazywanej wiedzy z dziedzin pszczelarsko-ogrodniczych na rolnicze, a do programu wprowadzono zagadnienia uprawy roślin, hodowli zwierząt gospodarskich, organizacji gospodarstw włościńskich itp.

Od 1904 roku w Pszczelinie wprowadzono oficjalnie Dział Rolniczy i stał się on szkołą rolniczo-ogrodniczą. Program kształcenia zawodowego i metody wychowawcze były wzorem organizacyjnym dla wielu innych szkół rolniczych w Królestwie Polskim – także w okresie międzywojennym. Do wzorcowo opracowanego programu przyczyniła się pierwsza dyrektorka tej szkoły, późniejsza działaczka oświatowa Jadwiga Dziubińska³².

Na wzór męskiej szkoły rolniczej w Pszczelinie powstała pierwsza w zaborze rosyjskim szkoła rolniczo-gospodarska dla córek drobnych rolników. Artur Haack, właściciel majątku Kruszynek w powiecie wrocławskim, ofiarował szkole 5-morgowy ogród i dom o 20 pokojach. Szkołę otwarto w 1905 roku. Mieściła się w parterowym budynku dworskim adaptowanym do potrzeb szkolnych. Rok szkolny zaczynał się w styczniu i trwał 11 miesięcy. Realizowano przede wszystkim program pszczeliński, poszerzony o zainteresowania dziewcząt oraz charakter ich przyszłej pracy. Dziewczęta uczyły się: czytania, pisania, rachunków i geografii. W zakresie wykształcenia zawodowego: prowadzenia domu (nauka gotowania i pieczenia, przyrządzania wędlin); chowu trzody chlewnej, mleczarstwa, ogrodnictwa, sadownictwa i pszczelarstwa, a poza tym prowadzono zaję-

³⁰ Zob. Z. Bańkowski, *Pszczelin. Pierwsza szkoła rolnicza dla młodzieży wiejskiej 1900-1925*, Warszawa 1925

³¹ R. Wroczyński, *Dzieje...*, s. 216-217

³² Tamże, s. 217

cia z: introligatorstwa, kapelusznictwa, haftu, robótek ręcznych. Ponadto odbywały się tu także nielegalne wykłady z literatury ojczystej i historii. Dobrze rozwijająca się szkoła przerwała swoją działalność w wyniku wybuchu wojny w 1914 roku. Z wzorów wypracowanych w Kruszyńku korzystały inne szkoły rolnicze zakładane dla córek chłopskich, które powstawały na terenie zaboru rosyjskiego³³.

Na Pomorzu, w zaborze pruskim, od roku 1894 pod hasłami obrony religii i bytu narodowego kształtował się ruch kierowany przez redaktora „Gazety Grudziądzkiej”, Wiktora Kulerskiego. Dążył on do pobudzenia politycznej aktywności wsi i akcentował krytycyzm wobec postawy polskiego ziemiaństwa. W 1912 roku powstała na Pomorzu Polsko-Katolicka Partia Ludowa, w której ideologii akcentowano katolicyzm, społeczne wyzwolenie chłopów³⁴ oraz rozwój oświaty.

Na Mazurach załóżek polskiego ruchu politycznego stanowiła grupa skupiona wokół, założonej w roku 1896, „Gazety Ludowej”. W tym też roku utworzono Mazurską Partię Ludową, która odwoływała się do chłopów wysuwając ich postulaty społeczne i ekonomiczne: *Głosiła również hasła obrony języka polskiego i wiary ewangelickiej. Mimo swej słabości, była w zaborze pruskim jedynym odpowiednikiem działających w innych zaborach chłopskich partii ludowych*³⁵. Mazurska Partia Ludowa i Polsko-Katolicka Partia Ludowa Kulerskiego skupiały oprócz chłopów inteligencję wiejską, niższe duchowieństwo i nauczycieli.

Również w Wielkopolsce powstały silne organizacje gospodarcze, kulturalno-oświatowe, kółka rolnicze i spółdzielnie ludowe. W ruchu oświatowo-kulturalnym działał wybitny pedagog Karol Liebelt, współpracownik wielu czasopism. Domagał się on utworzenia tzw. ochronek dla dzieci wiejskich z funduszu stypendialnego dla ubogiej młodzieży oraz organizowania różnych form oświaty dla ludu³⁶. Inni znani działacze to: W. Cybulski, W. Marcinkowski, E. Raczyński, H. Cegielski, B. Trentowski. Wybitnym działaczem oświatowym był E. Estkowski (1820-1856), nauczyciel Seminarium Nauczycielskiego w Poznaniu, wydawca pierwszego polskiego miesięcznika pedagogicznego „Szkoła Polska” oraz, w latach 1850-1855, pism „Szkółka dla dzieci” i „Szkółka dla młodzieży”. Był także założycielem pierwszego w Polsce Towarzystwa Pedagogicznego (1848-1852). W swoich artykułach krytykował duchowieństwo i ziemian za zbyt małą troskę o oświatę dla ludu³⁷.

Ożywioną działalność prowadziło Towarzystwo Ludowe „Jedność”, które działało na wsi kaszubskiej, zajmując się sprawami oświaty i kultury w duchu wychowania narodowego. Podobną działalność prowadziło Towarzystwo „Oświata”, które gromadziło i rozpowszechniało polskie książki i czasopisma³⁸.

W zaborze austriackim ruch ludowy zaczął kształtować się od lat 70. i 80. XIX wieku. Jego symbolem był ksiądz Stanisław Stojalowski, który w 1873 roku wykupił dwa pisma: „Wieniec” i „Pszczółka”. Znacznie je ożywił i zyskał duży

³³ Tamże, s. 219-222

³⁴ Tamże, s. 48

³⁵ Tamże, s. 39

³⁶ R. Wroczyński, *Dzieje...*, s. 104

³⁷ E. Estkowski, *Stosunek właściciela wsi do szkoły i nauczyciela elementarnego*, „Szkoła Polska” 1851: R. 3

³⁸ K. Kubik, *Józef Czyżewski i jego działalność*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” 1968, Seria: Pedagogika

krag czytelników. Ksiądz Stojalowski rozbudził, wśród znacznej części chłopów, zainteresowanie sprawami społecznymi oraz ukazał perspektywę zmiany ich położenia poprzez organizowanie się i aktywność polityczną³⁹.

Duży wpływ na wspomnianą aktywność wsi miała działalność grupy osób skupionej wokół Bolesława Wysłoucha i jego żony Marii oraz redagowanych przez nich czasopism: „Kuriera Lwowskiego” i „Przyjaciela Ludu” (1893). W grupie tej przeważali młodzi inteligenci pochodzący ze wsi oraz chłopci. Zmierzali oni do narodowego, kulturalnego i politycznego obudzenia wsi, szerzenia oświaty, a później także do udziału w życiu politycznym poprzez wybór do parlamentu. Dążenia te poparli demokratyczni działacze galicyjscy; w efekcie w 1894 roku powstało Towarzystwo Demokratyczne Polskie. W roku 1903 powstało Polskie Stronnictwo Ludowe⁴⁰.

W 1890 roku małżeństwo Wysłouchów założyło we Lwowie Towarzystwo Przyjaciół Oświaty i organizowało czytelnice, odczyty, wydawało popularne broszury⁴¹.

Inną organizacją oświatową, istniejącą od 1891 było Towarzystwo Szkoły Ludowej, które powstało z inicjatywy poety i pierwszego prezesa, Adama Asnyka. Zakładało ono Seminarium Nauczycielskie i utrzymywało szkoły elementarne, średnie ogólnokształcące i zawodowe, kursy doksztalające oraz bursy i ochronki. Zajmowało się również oświatą dorosłych – organizowało Domy Ludowe, biblioteki, czytelnice, kursy dla analfabetów. Wydawało i rozpowszechniało literaturę fachową na wsi. Organizowało koła śpiewacze oraz teatry amatorskie. Od 1901 roku TSL wydawało czasopismo „Przewodnik Oświatowy”⁴². Po 1918 roku skoncentrowało swoją działalność na oświacie pozaszkolnej.

W 1872 pod obrady sejmu krajowego wniesiono projekt ustawy: „O zakładaniu i utrzymywaniu szkół ludowych”, który przewidywał – że wszędzie tam: *gdzie w odległości 1 godziny drogi do szkoły znajduje się przynajmniej 40 dzieci w wieku szkolnym, należy założyć szkołę ludową. Szkoły te miały się dzielić na początkowe i wydziałowe, a przymus nauki w szkołach początkowych obowiązywać miał dzieci w wieku 10-12 lat*⁴³. Na podstawie ustawy szkolnej z 1869 roku Sejm Krajowy Galicji uchwalił ustawę o organizacji szkolnictwa ludowego. Ustawa ta wprowadzała obowiązek szkolny i bezpłatną naukę.

Powstałe w 1895 roku w Rzeszowie Stronnictwo Ludowe domagało się w swoim programie powiększenia sieci szkół ludowych i średnich na koszt państwa, polepszenia bytu nauczycieli, ułatwienia młodzieży dostępu do szkół średnich, organizowania szkół przemysłowych i rolniczych, obniżenia czesnego i zniesienia przymusowego umundurowania⁴⁴.

Wincenty Witos, przedstawiciel PSL w Sejmie Krajowym, w 1908 roku we Lwowie poruszył sprawę oświaty. Zwrócił uwagę na konieczność jej rozwoju, szczególnie na wsi. Mówił o potrzebie zorganizowania wystarczającej liczby szkół

³⁹ M. Pietrusiewicz, *Polityka...*, s. 35

⁴⁰ Tamże, s. 53

⁴¹ Z. Kmieciak, *Ruch oświatowy na wsi, Królestwo Polskie 1905-1914, w: „Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905-1914. Wybór materiałów”*, Warszawa 1961, s. 15-25

⁴² M. Pietrusiewicz, op. cit., s. 37

⁴³ R. Wroczyński, *Dzieje...*, s. 216-217

⁴⁴ *Programy stronnictw ludowych...*, s. 9

ludowych, zakładania szkół gospodyń wiejskich i szkół zimowych, zapewnienia nowych i wartościowych kadr nauczycielskich oraz konieczności zmiany programów nauczania⁴⁵.

Sprawy oświaty zajęły dużo miejsca w programie PSL, uchwalonym 3 lutego 1903 roku w Rzeszowie. W części trzeciej programu czytamy: *...domagamy się gruntownej reformy szkolnictwa i energiczniejszego popierania oświaty. We wszystkich gminach kraju ma być organizowana należycie szkoła ludowa, zaopatrzona w siły nauczycielskie, odpowiednio ukwalifikowane i stosownie wynagradzane. O ile tego stan oświaty w gminie wymaga, ma być przy każdej szkole kurs dla dorosłych analfabetów (...) Program nauk w szkołach ludowych ma obejmować, jako przedmiot obowiązkowy, ćwiczenia fizyczne i podstawowe zasady higieny. Przede wszystkim jednak cały kierunek oświaty w szkołach ludowych musi ulec zmianie w duchu narodowym przez zaprowadzenia do podręczników szkolnych obfitszych materiałów z dziejów i geografii Polski*⁴⁶.

Pod presją posłów chłopskich w 1907 roku Sejm Krajowy uchwalił pożyczkę na rozbudowę szkół. Posłowie występujący w obronie nauczycieli wiejskich, żądali równouprawnienia nauczycielek. Domagali się unowocześnienia programów nauczania i podręczników szkolnych⁴⁷.

PSL dążyło do krzewienia oświaty na wsi, rozwoju spółdzielczości i stworzenia korzystnych warunków ekonomicznych dla gospodarstw chłopskich. Od 1908 roku w PSL wybuchły ostre spory, w wyniku których kierownictwo partii z Janem Stapińskim na czele podjęło współpracę z konserwatystami. W 1913 roku doszło do rozłamu: ukształtowały się dwie nowe partie PSL „Lewica” i PSL „Piast”. PSL „Lewica” wkrótce radykalizowała się i zbliżyła do Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej⁴⁸.

Obie nadal walczyły o polepszenie doli wsi.

⁴⁵ Zarys historii polskiego ruchu ludowego. T. 1, 1864-1918, s. 18

⁴⁶ Programy stronnictw..., s. 11

⁴⁷ M. Pietrusiewicz, *Polityka...*, s. 43

⁴⁸ J. Jachymek, *Więcej niż...*, s. 254

THE ORIGIN OF EDUCATION IDEAS OF PEASANT MOVEMENT SINCE 1918

In the second half of 19th century and at the beginning of 20th education was an important item of political programs also those of peasants' parties. The politicians said that the peasantry was an important link between previous and contemporary Poland and that peasants wanted Poland to be progressive country in the future. Politicians of the groups appreciated the fact that the peasantry would always keep the language for descendants and would *not abandon the ground and faith of fathers*.

Members of peasant parties also wanted to create a wide extraschool program of education because in their opinion *there should be suspected "the luminous future of Poland"*. However, their demands could not be fulfilled because of a very difficult financial situation of Poland during the interwar period. Only a part of the postulates were put into realization in spite of the lack of funds. Thanks to peasant delegates for the congress in Jaktanów more attention was put to democratic privileges and protection of Polish origin, against Russification. Moreover, some agriculture schools were erected on the peasants own initiative, schools in Pszczelin, Kruszynek, Sokołówek, Krasienin.

There were also established some periodical magazines which role was to awaken the will of fighting for better Poland and for better future of children.

All those actions were carried out for creating a base for the future ideological work and for developing the idea of propagating education and patriotism.